

**ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ЯК ПРОВІДНА ЗАДАЧА
ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ: СУЧАСНІ
ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ**

Статья посвящена современным проблемам формирования экологического сознания учителя, в ней анализируются различные подходы к определению сущности понятия "экологическое сознание".

This article is devoted to the modern problems of ecological consciousness forming of teachers and the different approaches for definition of the essence, of the notion ecological consciousness are analysed.

Проблема взаємозв'язку людини з природою не є новою, вона мала місце завжди. В умовах екологічної катастрофи величезне значення набуває екологічна освіта та виховання, провідною задачею яких є формування екологічно досвідченої особистості з високим рівнем екологічної свідомості, яка формується на основі пізнання людьми законів цілісності природного середовища і тих законів, які повинні обумовити людську діяльність в цілях збереження життєздатного стану природи. Вона тільки в тому випадку "здійснить позитивний вплив на спосіб дії людини, якщо охопить як розумову, так і емоційну сферу її психіки" [16,7;153].

Проблема формування екологічної свідомості студентів без розуміння її сутності з боку викладача вищої школи не може бути вирішена. Тому мета нашої статті - здійснити аналіз різних підходів до визначення сутності поняття екологічної свідомості майбутнього вчителя та показати значення екологічної освіти у формуванні екологічної свідомості особистості.

Здійснити задачу формування екологічної свідомості, нового відношення до природи можливо лише в системі екологічної освіти, яка покликана сформувати соціально-ціннісні якості, відчуття відповідальності за свої дії в навколишньому середовищі. Екологічна освіта, як зазначає Е.В. Холоділова визначається поняттям "свідомість - знання -

діяльність" [18]. Як відомо, екологічна свідомість формується в процесі спілкування з природою, в результаті екологічної освіти і виховання, які є засобом підвищення екологічної свідомості.

Аналізуючи наукову літературу, ми можемо зробити висновок, що вчені не мають єдиного уявлення про сутність екологічної свідомості, але всі згодні, що вона є категорією не лише психологічно-педагогічною, а й філософсько-соціологічною.

У Великій радянській енциклопедії свідомість трактується як властивість високоорганізованої матерії, яка заключається у психічному відображенні дійсності, як усвідомлене буття суб'єктивний образ об'єктивного світу, як суб'єктивна реальність в протилежність об'єктивній, як ідеальне в протилежність матеріальному та в єдності з ним; в більш вузькому розумінні свідомість - вища форма психічного відображення, властива суспільно розвиненій людині, ідеальний бік цілепокладаючої трудової діяльності [2;329]. В соціологічному аспекті свідомість розглядається як духовне життя суспільства у сукупності всіх його форм.

Проблема сутності екологічної свідомості досліджувалася філософами А.Д.Урсулом та Є.В.Гірусолом. Свідомість в широкому філософському розумінні - вища специфічна людська форма активного відображення дійсності; в більш спеціальному - розуміння людиною оточуючого світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій, роздумів, свого відношення до зовнішнього світу і до самого себе; попередня уявна побудова дій і передбачення її результатів [3]. В матеріалістичній філософії свідомість - це відображення зовнішніх дій.

Сформувати екологічну свідомість, означає сформувати знання про взаємні зв'язки людини та середовища, їх значущість для збереження стійкого балансу між ними, розуміння і оцінку людиною їх можливостей по використанню цих зв'язків для задоволення потреб і визначення меж допустимої антропогенної дії.

Проблему формування екологічної свідомості досліджували психологи: А.В.Петровський, С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін, Д.Ф.Петяєва, М.Г.Ярошевський, Г.В.Шенус.

Вченими-психологами сутність поняття екологічної свідомості трактується по-різному. Так, А.В.Петровський, М.Г.Ярошевський зазначають, що свідомість – це сукупність знань про оточуючий світ, психологічна діяльність, яка забезпечує: збагачене і цілеспрямоване відображення зовнішнього світу; виділення людиною себе з оточуючого середовища та протиставлення себе йому як суб'єкта об'єкту; цілепокладаючу діяльність, тобто попередня уявна побудова дій і прогнозування її наслідків; контроль і управління поведінкою особистості. До структури свідомості входять важливіші пізнавальні процеси, такі як сприйняття, пам'ять, відображення, мислення [17].

Феномен екологічної свідомості досліджував психолог В.А.Скребець, який зазначав, що екологічна свідомість – це якість причетності особистості до дійсності, і визначається змістом і спрямованістю домінуючих відносин людини до дійсності [11;144]. За визначенням автора, екологічна свідомість – це "вищий рівень психічного відображення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія відносно місця і ролі людини в світі, а також саморегуляція даного відображення" [15]. Свідомість – це система цінностей, домінуючих установок, соціальних стереотипів, особистісних бажань, тобто це психічні процеси, особистісні властивості та стани. Ми вважаємо, що автор дав найбільш повне визначення поняттю екологічної свідомості.

Здійснюючи аналіз психологічної літератури, ми дійшли до висновку, що екологічна свідомість психологами розуміється як: відображення в ідеальних формах (поняттях, законах, теоріях) взаємних зв'язків біологічних організмів і людського суспільства з оточуючим середовищем (А.М.Галєєв, М.В.Курок) [5;116]; сукупність знань про природу, мотивів, потреб, звичок, цінностей, необхідних для формування екологічної зрілості особистості (С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін) [9,19]; самостійна специфічна форма суспільної свідомості (Е.Абдулаєв, Р.У.Біджиева) [1;28].

Екологічна свідомість визначається як сукупність уявлень про взаємозв'язки в системі "людина - природа", а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею [9].

Екологічна свідомість не є будь-яким відображенням людиною свого відношення до природи, а - тим відображенням, яке спрямоване на забезпечення її життєздатних властивостей, на збереження і вдосконалення її як середовища життя [6;70].

В психології свідомість взагалі визначається як: єдність усіх станів і властивостей людини як особистості, що охоплює пізнавальні процеси; можливості розуміння місця, часу, оточення, стану та образу дії особистості; психологічна система, де ядром є знання, яка проявляється у формі волі та почуттів.

Проведені раніше психологічні дослідження показали, що розвиток свідомості – це не лише збагачення її змісту, зріст числа уявлень і понять про оточуюче середовище, але й процес розвитку усвідомленості, а головне – відчуття відповідальності. Тому вчитель повинен постійно турбуватися про формування здатності ставити цілі, що здійснюються, вміння передбачати наслідки вчинків, контролювати свої почуття, виховувати в собі волі і характер.

Сутність і форми спеціально методичної підготовки студентів педагогічних закладів до природоохоронної роботи досліджували вчені – природознавці С.М.Глазачов, Б.Г.Іоганзен, В.І.Кузнецов, О.М.Міхеєв, І.Н.Понамарьова, які розглядали екологічну свідомість як новоутворення особистості, що формується в духовній сфері людини. На думку С.М.Глазачова, екологічна свідомість є категорією, що розчиняється в інших формах свідомості і може бути колективною та індивідуальною [8;269].

До висновку, що екологічна свідомість – це уявлення про світ, що формується у єдності з природою і залежить від емоційного, інтелектуального, естетичного сприйняття природного середовища дійшли вчені-природознавці А.Н.Захлебний та І.Т.Суравєгіна.

Дещо відмінними від наведених суджень є погляди на сутність поняття екологічної свідомості Б.Т.Ліхачова, який підкреслював, що остання є "системоутворюючим фактором, який сприяє утворенню в людині справжньої інтелігентності і цивілізованості" та складається з трьох компонентів: "знання, включення переконань, ставлень до природи та вміння зберігати

природу, попереджувати екологічні кризи, належно поводитися у природі" [12].

З ноосферою освітою пов'язував екологічну свідомість О.Н.Буровський, який підкреслював, що остання формується саме через ноосферну освіту, ціль якої сформувати таке розуміння світу і людини, в якому людина та світ існують неподільно [4].

Сутність екологічної свідомості досліджували також С.С.Кашлев та М.М.Мамедов, за визначенням яких екологічна свідомість являє собою структурно організовану систему, що охоплює сприйняття, відчуття, мислення, почуття, екологічні знання та екологічно виправдану поведінку. На їх думку, екологічна свідомість – це система знань, вмінь та ціннісних орієнтацій людини. Поділяючи їх точку зору, звернемо увагу, що в даному випадку акцент ставиться на ціннісному підході до визначення сутності поняття екологічної свідомості. Як відомо, у науковій літературі існує ще й діяльнісний підхід, якого дотримується Д.Н.Кавторадзе. На думку автора, екологічна свідомість і культура формується в процесі діяльності поряд з теоретичними знаннями, причому істотне місце тут повинно належати практичній діяльності. Тому до змісту екологічної освіти випускників вищих педагогічних навчальних закладів необхідно включити матеріали, що відображають з одного боку, результати діяльності людини в природі, з іншого - матеріали, що містять у собі причини становлення того чи іншого типу екологічної свідомості з позицій філософії та психології. Тут екологічну свідомість можна визначити, як сукупність досвіду взаємодії людини і природи, що виявляється у вигляді теоретичних знань, способів практичних дій, моральних норм, цінностей і культурних традицій.

Класичні праці І.М.Сеченова, І.П.Павлова, І.Є.Веденського, О.О.Ухтомського дали можливість зрозуміти свідомість як систему активної діяльності, яка формується під впливом зовнішнього світу.

Екологічна свідомість формується в єдності когнітивного (науково-екологічні знання, які впливають на свідомість) і мотиваційно-ціннісного (потреби, почуття, емоції, відносини, ціннісні орієнтації) компонентів [16].

Культурологічний підхід до визначення поняття екологічної свідомості застосовує Г.Б.Баришнікова, яка вважає, що остання формується через екологічну культуру і є сферою духовного вдосконалення людини та одночасно результатом виховання, головною функцією якого є підготовка підростаючого покоління до життя в світі, освоєння системи моральних норм по відношенню до нього, до природи

Сутність екологічної свідомості у тісному зв'язку з екологічною етикою розглядає академік М.М.Мойсєєв. Автор визначає розвиток екологічної свідомості за принципами: необхідно знати закони біосфери; встановлення загальних правил відношення людини до природи; людина повинна думати про майбутнє покоління; уникнення впливу на природні цикли кругообігу речовин та ін [13,14]. Вчений вказує на необхідність отримання екологічної освіти, в основі якої повинні бути знання про біосферу (етика взаємовідносин між людьми).

Свою теорію залежності екологічної свідомості від системи освіти і виховання вивів П.В.Касьянов, який акцентував увагу на тому, що свідомість - це сфера заповнена інформацією, знаннями, а система освіти та виховання повинна бути орієнтована на формування не лише знань, але й глибинних уявлень про світ, його закони, на розвиток творчих здібностей та опанування методологією пізнання й вже на цій основі - на засвоєння практичних знань по конкретним дисциплінам [10].

Формування екологічної свідомості - цілеспрямований процес, сформувати його - означає сформувати універсальні різнобічні відносини (наукові, моральні, естетичні, правові, економічні, практичні) людини до природи. Екологічна свідомість визначається освітою та вихованням і виражається у вигляді моральних норм, системи цінностей, практичних знань та активних способах діяльності.

Проблему формування екологічної свідомості досліджували педагоги Г.Д.Паченко, Г.П.Пустовіт, С.В.Васильєва, які вивчали питання науково-методичного забезпечення процесу формування екологічної свідомості і визначали її як підструктурний компонент екологічної культури, орієнтований на передачу спеціальних знань.

Значний внесок в розвиток вирішення даної проблеми зробили також педагоги В.С.Крисаченко, Л.С.Нечепоренко, О.С.Сластьонін, Г.С.Тарасенко, Р.А.Науменко, І.О.Кривицький, І.М.Релізов; економісти - М.Я.Лемешев, В.І.Данілов; географи К.С.Лосев, К.Я.Кондратьєв, С.П.Залигін; екологи - О.В.Яблоков, О.Л.Яншиц; а також зарубіжні вчені-дослідники А.Дренгсон, А.Янг, М.Макельчоун, Реймерс, які розглядали екологічну свідомість як світоглядницько-культурно-діяльнісну систему.

Аналіз наукових джерел дозволяє виокремити наступні аспекти екологічної свідомості: природничо науковий, морально-естетичний та правовий. Отже, екологічна свідомість охоплює значну область людської діяльності: моральне відношення до природи, як до духовної цінності та ін.

Таким чином, можемо зробити висновок, що поняття "екологічна свідомість" багатогранним. У науці не має єдиного підходу до визначення сутності даного поняття. Зазначимо, що лише в процесі навчання та виховання відбувається розвиток, формування екологічної свідомості майбутнього вчителя. Тому, головним завданням сьогодення є підготовка високопрофесійних спеціалістів, які будуть поєднувати глибокі наукові знання з екології, екологічний світогляд, культуру, етику і мораль. Саме таких екологічно досвідчених спеціалістів з високим рівнем екологічної свідомості повинна готувати вища школа.

Література

1. Абдуллаєв Э. Экологические отношения и экологическое сознание. - Ташкент: Фан, 1990. - 247 с.
2. Большая Советская энциклопедия. В. 30 тт. Т. 24. 1.
3. Бондаревская Е.В. Гуманизация воспитания старшекласников // Педагогика. 1991. - № 1.
4. Буровский А.М. Ноосферное образование и ноосферная культура // Междун. конф. по экологическому образованию детей. - Москва, 9 - 15 апр. 1995: Тезисы докл. - Обнинск, 1995.
5. Галеева А.М., Курок М.Л. Методологические аспекты взаимодействия общества и природы. М.: Московский рабочий, 1986. - 166 с.

6. Гирусов Э.В. Основы социальной экологии. - М.: Изд. Российского университета дружбы народов, 1998. - 300 с.
7. Гирусов Э.В., Ширкова И.Ю. Экология и культура. - М.: Знание, 1989. - 63 с.
8. Глазачев С.Н., Когай Е.А. Экологическая культура и образование: очерки социальной экологии. - М.: Горизонт, 1999. - 167 с.
9. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. - Ростов - на - Дону: Феникс, 1996. - 480 с.
10. Касьянов П.В. Переход к устойчивому развитию: экологические, информационные, социальные и экономические предпосылки. - Интернет ресурсы.
11. Лисенко Н.В. Екологічне виховання дітей дошкільного віку: Навч. Посібник для студ. пед. навч. закладів. - Львів: Світ, 1994. - 144 с.
12. Лихачев Б.Т. Экология личности // Педагогика. - 1993. - №2.
13. Мойсеев Н.Н. Логика динамических систем и развития природы и общества // Вопросы философии. - 1999. - № 4.
14. Мойсеев Н.Н. Экологическое образование и экологизация образования // Биология в школе. - 1998. - № 3.
15. Плахотнік О.В. Розвиток геоекологічної освіти в Україні: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Київський ун-т Т. Шевченка. - К., 1998. - 35 с.
16. Пруцакова О.Л. Формування основ екологічної культури учнів 5 - 8 класів засобами дидактичної гри: Дис... канд. пед. наук: 13.00.07. - К., 2002. - 190 с.
17. Психология / Словарь под ред. А.В. Петровського, М.Г. Ярошевського. - М.: Изд-во политической литературы, 1990. - 494 с.
18. Холодилова Е. В. Возможности развития культурно-экологического сознания: региональные аспекты // Междун. конф. "Социокультурная среда в региональном развитии". 1994. - № 1.
19. Ясвин В.А. Исследование структурных характеристик личностного отношения к природе // Психол. журн. - 1995.-№ 3.